

MONDROS MÜTAREKESİNDEN KURTULUŞA KAĞIZMAN'DA ERMENİ TEDHİŞİ (1918-1920)*

ARMANIAN TERROR IN KAGIZMAN FROM ARMISTICE OF MONTROSE TO INDEPENDENCE (1918-1920)

Erol YÜKSEL**

Öz

93 Harbi sonunda Kağızman ve çevresinin Rus işgaline uğraması ile beraber bölgede Ermeni istekleri artmıştır. Yöredeki Ermeniler, yabancı devletlerinde desteğini alarak bölgede kurulması planlanan Ermeni Devleti'nin bir parçası olarak gördükleri Kağızman'da faaliyetlerde bulunmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum Ermenileri iyice cesaretlendirmiştir. Savaş sonrasında Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı öncesi sınırlarına geri dönmesi ile Elviye-i Selase'de Ermeniler daha rahat hareket imkânına sahip olmuşlardır. Böylesine bir durum karşısında Ermeniler, çeteler aracılığıyla yöre halkını göçe zorlamak amacıyla Müslüman halka mezalime varan uygulamalarla tedhiş hareketlerine girişmişlerdir. Diğer taraftan İngilizlerin Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti'ni dağıtması ile yöre halkının kaderi kendisine kalmıştır. Müslüman ahali maruz kaldığı haksızlıklara karşı yöreyi terk etmek yerine, Ali Rıza Bey öncülüğünde, Millî Şûralar kurmuş ve mahalli teşkilatlanma yoluyla Ermenilere karşı mücadele etmiştir. Bu çalışmada, Kağızman ve çevresindeki Ermeni tedhişinin Türk- İslam ahali üzerindeki etkileri ile buna karşı oluşan mahalli tepkilerin aydınlatılması amaç edinilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kağızman, Ermeni, Tedhiş, Ali Rıza Ataman Bey.

Abstract

Armenian demands on the region increased after Kağızman and its territory were invaded by the Russian at the end of the '93 War. Armenians in the region were engaged in activity in Kağızman by taking other countries' support; because they counted Kağızman as a part of the Armenian State that was planned to be established. Ottoman Empire's situation in the First World War completely encouraged Armenians. After Ottoman Empire turned to its former borders at the end of the First World War, Armenians had much more mobility in Elviye-I Selase. Armenians, in such a case, entered on terrorizing, by practices of the gangs that can be called atrocity, in order to force Muslim people to migrate. On the other hand, after the English finished Cenub-i Garbi Caucasian Government, the local community had a chance to determine their own destiny. Muslim people,

* Bu çalışma, "Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kağızman ve Çevresinde Ermeni Tedhişi (30 Ekim 1918 – 1 Ekim 1920)" adlı yüksek lisans tezimizden yola çıkılarak hazırlanmıştır.

** Dr., Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Konya-Türkiye, en70yuksele@hotmail.com

despite leaving the region because of injustices they experienced, they created National Councils led by Ali Rıza Bey and they struggled against Armenians through local organizations.

It is aimed in this study to enlighten the effects of Armenian terror on Turkish-Islam people in Kızıman territory and the local reactions to this terror.

•

Keywords

Kızıman, Armenian, Terror, Ali Rıza Ataman Bey.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin parçalanma dönemine girmesini takiben Rusya, İngiltere, Fransa gibi ülkelerin teşvikiyle, devleti oluşturan milletler birbiri ardına bağımsızlık mücadelesine girişmişler ve bunda da başarılı olmuşlardır. Bu gelişmeler Ermeniler için de örnek teşkil etmiştir. Osmanlı toplumunda *Millet-i Sadıka* olarak tanınan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlık yolunda faaliyetlere başlamıştır. Bu durum, Ermeni isteklerinin somut yansıması olarak, Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendini bir *Ermeni sorunu* olarak göstermiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'daki Ermenilerin önemli bir kısmı Rusların tarafını tutmuşlardır. Hatta Doğubayazıt'ı alarak Eleşkirt Vadisi'ne doğru işgal hareketlerine girişen Rus ordusunu, Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler sevinç gösterisi ile karşılamışlardır (Öke 1991: 71). Bu Rus harekâtında Ermeniler fiilen Rus ordusuna öncülük etmişlerdir. Ayrıca bazı şehirlerde isyan hareketlerine girilerek Rus ordusu karşısında Osmanlı ordusunu zor durumda bırakmak istemişlerdir. Böylelikle de Rus işgal hareketlerini kolaylaştırmayı amaçlamışlardır. Ruslar tarafından işgal edilen Osmanlı şehirleri Erzurum, Kars, Ardahan ve Batum'da Ruslarla iş birliği halinde Ermeniler, Türk askerlerine ve Türk halkına yönelik katliamlara giriştikleri, ırz ve mallarına yoğun bir şekilde saldırdıkları görülmüştür (Ethemoglu 1987: 14).

Osmanlı-Rus cephe hattında olan ve savaşın olumsuz etkilerine yoğun bir şekilde maruz kalan şehir ve köylerde bunlar olurken İstanbul'daki Ermeni Patriği Nerses Varjabetyan ve dokuz Ermeni piskoposu, Ecmiyazin Katogigosluğu aracılığı ile Rus Çarına ve Prens Gorçakof'a müracaat ederek muhtariyet için yardım edilmesini istemişlerdir. Ermeni istekleri arasında, Rusların işgal ettiği Doğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarının geri verilmemesi de bulunuyordu (McCarthy 1989: 115).

İstanbul Ermeni Patriği'nin ısrarları neticesinde; Ruslar Ayastefanos Antlaşmasına Ermeniler için de bir madde koydular (McCarthy 1989: 121). Böylece Ermeni sorunu ilk defa uluslararası antlaşmalara girdi (Halaçoğlu 2002: 482). Bu durum Ermeni toplumunun Rusya ve Avrupa devletlerinden bağımsız devlet olma yolundaki siyasi beklentilerini arttırdığı gibi aynı zamanda İstanbul Ermeni Patrikhanesi ile diğer Ermeni kiliseleri arasındaki mezhep çatışmalarından doğan ihtilafın yumuşamasına da neden oldu. Bundan böyle, Patrikhane açık bir şekilde Emperyalist devletlerin desteği ile Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi mücadele yapmaya başladı (Güllü 2015: 86). İstanbul'daki ileri gelen Ermenilerinde aralarında bulunduğu bir heyet, başlarında Patrik Nerses olduğu halde Yeşilköy'e gelerek Ruslardan Sivas, Erzurum, Van, Muş illerinde muhtar bir Ermeni Devleti'ni kurulmasını ve bölgede Çar ordularının uzun bir süre kalmasını istediler (Öke 1991: 79). Bağımsızlığa giden yolda bütün bu gelişmeler İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni, Osmanlı Devleti üzerinde hesabı olan emperyalist devletlerle ikili ilişkilere yöneltti.

Berlin Antlaşmasınının 61. maddesinde yine Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin durumu şöyle yer almıştır: "*Osmanlı hükûmeti Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerin, yerlerinin gereği olarak ihtiyaç duydukları düzenlemeyi zaman geçirmeden yapmayı ve diğer unsurlara karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Bu konuda alacağı önlemleri sırası geldikçe ilgili devletlere bildirecek, ilgili devletlerde sözü edilen düzenlemelerin yapılmasını kontrol edeceklerdir* (Ekrem 1934: 218)."

Ermeniler bu suretle Osmanlı Devleti ve kendilerini ilgilendiren bir konuyu uluslararası

hale getirmişlerdir. Bu girişimleri ile hem Osmanlı Devleti'ni yabancı devletlerin baskısına maruz bırakmış hem de kendilerini yabancı devletlerin kullanımına açık bir hale getirmişlerdir. Osmanlı ülkesi üzerinde amaçları olan emperyalist devletler, Ermenilerin aracı olmaları konusundaki isteklerinden insafsız bir şekilde yararlanmışlardır. Bunun neticesinde 1878–1920 arasında yüz binlerce Müslüman Türk, Ermeni çetelerinden zarar görmüştür (Kurat 1968: 158).

Ermenilerin amaçlarına ulaşmak için tedhiş ve isyanı seçmelerinin nedenini Mim Kemal Öke şu şekilde özetlemiştir:

“Komitelerin Osmanlılarla mücadele yöntemi olarak terörü benimsemeleri tesadüfî bir karar sonucu alınmamıştır. Maddi unsurlardan yoksun bir milliyetçilik akımının emellerini gerçekleştirebilmek için en radikal çözümleri yeğlemesi adeta konjonktürel bir zorunluluktur. En önemli husus olarak ise ‘kurtarmayı’ amaçladıkları Ermenistan’ın Bulgaristan ve Yunanistan gibi tabii hudutlarla çevrili, birleşik bir halk kitlesi ile tarif ve sınırlanmış bir vatan olmadığını tekrarlamakta yarar vardır. Ermeniler, asıl Ermenistan denilen yerlerde genel nüfusun %87’sini oluşturan Müslüman denizinin içinde küçük adacıklar olarak yaşıyorlardı. Bırakınız Osmanlı İmparatorluğu’nu tüm dünyada yaşayan Ermeniler buraya göç ettirildiği halde, Ermenilerin Doğu Anadolu’da nüfus yoğunluğuna sahip olmaları mümkün değildi. İşte bu kuşkudan hareketle Ermeni komiteleri tedhişi iki açıdan gerekli gördüler. İlk bireysel tedhiş eylemleri ve toplu katliamlar, Ermenistan’da yerleşik Müslümanları kaçırabilecek en etkili yoldu. İkinci olarak ise Ermeni komiteler, davalarını yalnız başlarına kazanamayacaklarını biliyorlardı. Dış güçlerin müdahalesi ve onayı olmaksızın uluslararası siyasi sistemde önemli değişiklikler yapılması mümkün değildi. Komiteler, dünya siyasetine hâkim güçlerin bu konuya eğilmelerinin ancak tedhiş yoluyla sağlanabileceğini düşünüyorlardı. Konuya eğilme gereğini duyan büyük güçler benzeri hadiselerin ilerde tekrar edilmemesi için Osmanlı Devleti’nden Ermeni lehine bazı yeni düzenlemeler yapılmasını isteyecektir. Islahat yolunda atılan her adım Ermenileri giderek muhtariyete yaklaştıracaktır. Kısaca ifade edilecek olursa, batı müdahalesi Doğu Anadolu’nun ‘Ermenileştirilmesi’ için vazgeçilmez bir koşul, terör ise o günkü şartlarda bu müdahaleye yol açacak tek yoldu (Öke 1991: 79).”

Böylece Batılı devletlerin de desteğini alan Ermeniler, amaçlarına ulaşmak için isyan, propaganda ve çetecilik faaliyetlerine yönelmişlerdir. Neticede etkileri günümüze kadar devam eden Ermeni sorununun önemli aşamalarından birisi Birinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelmiştir. Ermeniler savaş devam ederken ülkenin çeşitli yerlerinde çıkardıkları ayaklanmaların yanında, kurmayı amaçladıkları Ermeni Devleti’nin önemli bir kısmını teşkil eden Doğu Anadolu’da çeteler yoluyla Müslüman Türkleri katletmişlerdir (Saray 2005: 56).

Yörede 1918–1919 Yıllarında Ermeni Tedhişi

Kars ve çevresinde Müslüman halka yönelik Ermeni çetelerinin faaliyetleri 1918 ve 1920 yılları arasında yoğunluk kazanmıştır. Nitekim bölgeden Rusların çekilmesinden sonra Nisan 1918’de Ermeni silahlı birlikleri ve çeteleri vakit kaybetmeden saldırıya geçerek Kars, Revan, Şüregel, Zaruşat, Kağızman, Çıldır, Göle, Kulp (Tuzluca), Iğdır, Aralık ve Göleviran’da Türk ve Müslümanlara karşı hareketlere başlamışlar, bu nedenle bu bölgelerin ahalisi korku ve dehşete kapılmıştır (BOA. HR. SYS.2877/2).

Yörede tedhiş faaliyetleri de Brest Litovsk Antlaşmasının imzalanmasından hemen sonra Ermeni çetelerinin harekete geçmesiyle başlamıştır. ABD Devlet Başkanı Wilson’un Doğu Anadolu’ya gönderdiği General Harbord’a, 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir’in sunduğu raporda, Kağızman ve çevresindeki durumu şöyle belirtilmektedir:

“8 Nisan'da Kağızman'ı işgal eden bir müfrezemiz, Ermenilerin Müslümanlardan 400 kişiyi 'artık kardeş olduk, silahlarımızı veriniz, birbirimize bir kötülük yapmayacağız' diyerek silahlarını aldıktan sonra öldürdüklerini bildirdi. Bu arada 1893 doğumlu ve çok değerli bir şair olan Kağızmanlı Hafız Recep Hıfzı da çarşı mahallesindeki hapishaneye¹ doldurulup süngüyle şehit edilen Türkler arasında bulunuyordu. İki süngü yarası başından ve bir süngü yarası da göğsünden alarak ölüm halinde diz çöküp Allah Allah diye zikretmekteyken, 8 Nisan 1918'de görülüp bir eve götürülmüşse de ertesi gün gecesi ruhunu Allah'a teslim etmiştir (Belgelerle Ermeni Sorunu 1983: 326).”

Benzeri Ermeni faaliyetleri o günlerde Kağızman ile sınırlı kalmamış, Erivan ve Kars'ta da haksızlıklara uğrayan Güney Kafkas Müslümanlarının geçirdiği korkunç zulümler hakkındaki bilgi, 15 Nisan 1918 tarihli Müslüman (Azerbaycanlı) Fraksiyonun tutanağında mevcuttur. Burada, Tiflis'e gelen Türk göçmenler, Kars'taki Müslümanların durumu için şu bilgileri aktarmışlardır: “...Türk-Rus Savaşları sırasında Ruslar tarafından esir edilip Sarıkamış'ta yol yapımında çalıştırılan 1800 esirimiz öldürülmüştür. Sarıkamış, Kars, Gümrü, Kağızman, Ardahan ve Ahulkelek bölgeleri birer insan mezbahası halini almıştır. Sarıkamış ve Kars şehirleri yıkılmıştır...(Belgelerle Ermeni Sorunu 1983: 355)”

Yine Bakü İslam Hayır Cemiyeti'nin 36. Kafkas Tümenine gönderdiği mektupta; 1918 yılı Nisan ayı içerisinde Iğdır'da 50, Tuzluca'da 242, Kağızman'ın Oluklu Köyünde 200, Çilehane Köyünde 300 ve Hacı Halil'de 800 Müslüman katledilmiştir (Demirel 1997: 66). Yaşanan bu Ermeni tedhişi, Brest Litovsk Antlaşmasına göre Elviye-i Selase'yi kontrol altına alan Osmanlı ordusunun gelişine kadar devam etmiştir. Bu doğrultu da Osmanlı Ordusu 25 Mart 1918'de Oltu'ya, 3 Nisan'da Ardahan'ı, 5 Nisan'da Sarıkamış'ı, 14 Nisan'da Arpaçay'a vardı. İlerleyiş burada da durmayarak 15 Mayıs da Gümrü'yü, 20 Temmuz da Nahcivan'ı, 15 Eylül de Bakü'yü aldı (Tansel 1991: 224).

Ancak Osmanlı idaresine alınan bu topraklar uzun süre muhafaza edilemedi ve Türk kuvvetleri Mondros Mütarekesi hükümlerine uyararak 1914 sınırlarına çekilmek zorunda kaldı. Türk ordusunun 1918 Kasım'ında bölgeden çekilmesiyle birlikte bölge yeniden esarete, Ermeni zulüm ve vahşetine terk edilmiş oluyordu (Kırzioğlu 1953: 53; Tansel 1991: 226).

Mondros sonrasında Ermeni silahlı birlikleri ve çeteleri vakit kaybetmeden saldırıya geçerek Revan, Şüregel, Zaruşat, Çıldır, Göle, Kulp, Kağızman, Iğdır, Aralık ve Göleviran'da Türk ve Müslüman halka baskılarına yeniden başlamışlardır. Bu faaliyetler nedeniyle bölgenin ileri gelenleri 25 Ocak 1919'da Erzurum Ordu Komutanlığına, bölgedeki Ermeni faaliyetlerini anlatmış ve en kısa sürede önlem alınmasını istemiştir. Komutanlığa yapılan ve içerisinde tedhişin izlerini barındıran müracaat şöyledir:

“...Nice binlerce çoluk ve çocukların kış günü çıplak, nice din karındaşlarımız şehit olmuştur. Irz ve namuslarını pay-mal edip düşman ellerinde esir kalan kız ve gelinlerimizin esarete kalması ve nice binlerce servet-i samana malik olan hanedanlarımız düşman tarafından cüz'i, külli dörtte bir nefsi hicret edip Ağbaba ve Şüregil ve Zaruşat kuralarında sefil sergedan olarak duvar köşelerinde melul ve mahzun kalmıştır. Budin karındaşlarımıza yapılan hakaret sizlerce de ma'lum-ı âlinizdir (Katliam Belgeleri 2001: 189).”

Bölge halkı, bunun gibi şikâyetlerini bildiren birçok yazıyla Osmanlı Devleti'nden kendilerine acil yardım edilmesini istediği görülmektedir.

¹ Katliam yapılan yer Kağızman'da *Gamir Damı* olarak bilinir (Küçük 2007: 45).

1919'da bölgedeki Ermeni mezalimi, İngilizlerin Kars'ı işgali ile bölgesel hükümetin dağıtılmasından sonra başlamıştır. İngilizlerin yardımıyla Kars'ı, Sarıkamış'ı, Kağızman'ı ve Ardahan'ı (İngiliz taksimine göre, Ardahan Gürcülerden alınmıştı) işgal eden Ermeniler, bu andan itibaren korkunç mezalimlere başlamışlardır (Dayı 1997: 153).

Osmanlı ordusunun bu bölgeden ayrılmasından sonra, Ermeni ve Gürcülere karşı yöre halkı mahalli birlikler kurulmaya başladı. Ancak İngilizlerin Kars'ı resmen işgalinden sonra, mahalli halk önemli ölçüde Ermenilere karşı müdafaasız kaldı. Çünkü mahalli birliklerin gücü Ermenilere her yerde yetecek kadar değildi. Bu durumdan yararlanan Ermeniler, Müslüman halka yönelik türlü şekillerde haksızlıklara ve tecavüzlere başladılar. Bu zulüm ve baskılar; tohumluk istemek, sebepsiz yere vergiler tahsil etmek ve silahları toplamak gibi en basit bahanelerle başlamış ve daha sonra zaman zaman katliama dönüşmüştür. Ermeniler, Müslümanlara zulüm ve katliam tatbik etmeden önce şu şekilde bir hazırlık yapmaktaydılar: İlk önce zulüm ve katliam yapılacak bölgedeki Hıristiyanlar bir bahane ile o bölgeden uzaklaştırılmakta, sonrada Müslümanların yaşadığı köyler ve mahalleler, ani bir şekilde top ve makineli tüfeklerle basılarak halk katledilmektedir. Katliamdan kurtulmayı başarabilenlerin ise bütün eşyaları, hayvanları yağma edilmekte ve köyleri tahrip edilmektedir. Ermeniler, bu planları çerçevesinde Yukarı Karaorgan, Yeniköy ve Bardız taraflarındaki Hıristiyanları önce o bölgeden uzaklaştırmışlar, sonra da Müslümanlar üzerine taarruza başlamışlardır. Ermeniler, bu şekilde icra ettikleri mezalim sonucu Kars ve çevresindeki birçok köyü tahrip edip, binlerce kişiyi de vahşice katletmişlerdir (BOA. HR. SYS. 2877/73).

Bu arada şu hususu da vurgulamakta fayda mülahaza etmekteyiz. İngilizler, işgal ettikleri bütün yerleri kısa bir süre sonra Ermenilere terk etmişlerdir. Mesela, İngilizlerin Kars'ı 13 Nisan 1919'da resmen işgal etmesinden üç gün sonra, Ermeni Generali Osebyan askerleriyle birlikte şehre girmiş ve Taşnak Ermenilerinden General Korganof şehre vali olmuştur. Aynı şekilde Kağızman da işgal edildikten kısa bir süre sonra şehir Ermenilere terk edilmiştir. Ermeniler, Kars ve çevresinde Müslümanlara zulmetmek için 1919 yılının mayıs ayı sonu ile haziran ayı başlarında yaklaşık 40 vagonluk bir trenle Kars'a asker sevk etmişlerdir. Daha sonra Kars Kalesi'ne kendi bayraklarını çekerek *şadlık etmeye* başlamışlardır. Ermeniler, daha önce Kars'taki Millî Şûra askerlerinden olan ve terhis edilen 100 Müslüman askerini işkence ile öldürmüşlerdir.

Kars ve havalisinin İngilizler tarafından Ermenilere terk edilmesi üzerine Ermeniler, Müslümanlara yönelik katliamlara başlamışlardır. Bunun üzerine Müslümanlar da süngü kollarını taşıyan bir treni sınırdaki istasyonda basarak büyük ölçüde yağma etmişler ve *İslam memleketindeki bu eslihayı Ermeni arazisine bırakmayacaklarını* ifade etmişlerdir. 1919 Haziran'ında Karaorgan'da bulunan bir Ermeni Bölüğü, Sarıkamış'tan gelen 100 hane Müslüman göçmenin 9 inek, 6 at, 200 kile zahireleriyle mevcut para ve yiyeceklerini alıp, göçmenlerin gözleri önünde taksim etmiştir. Kağızman'ın Paslı Köyünden Molla Mehmet, Haziran 1919'da *Türkiye ile haberleşmede bulunuyor* iddiasıyla Kaleensesi'ne götürülerek, sağ iken, kafasının derisi yüzülmüş, elleri kesilmiş ve işkence edilerek feci bir şekilde öldürülmüştür (BOA. HR. SYS. 2878/30).

25 Haziran 1919'da 50 kişilik bir Ermeni müfrezesi Kağızman'ın Karayan karyesine taarruz etmişler ve çıkan çatışmada dört Ermeni askeri ve üç Müslüman ölmüştür. Bu olaydan üç gün önce Ermeniler, işkence ve çeşitli baskılarla Kağızman'daki Müslümanlar zorla Ermenilere milis askeri yazılmıştır (BOA. DH. KMS. 53/15-25).

Temmuz 1919'a gelindiğinde Kağızman'da Ermeni tedhişi iyice artmıştır. Bu dönemde Ermeniler yöre halkını sindirmek ve göçe zorlamak amacıyla akla ve mantığa aykırı insanlık dışı faaliyetlere her gün bir yenisin eklemiştir. 8 Temmuz 1919'da Ermenilerin Kağızman

Mescidli ve Karakurt'ta yaptıkları katliamlar Kaymakam tarafından Kazım Karabekir Paşa'ya bildirilmiştir. Kaymakam'ın gönderdiği bu bilgiler üzerine İngiliz mümessili Rawlinson'a müracaat eden Kazım Karabekir Paşa; Ermenilerin Kağızman ve civarında yaşayan Müslümanları katliam yoluyla imha etmeye başladıklarını, kendilerine de bu haberleri kaçıp kurtulan insanların haber verdiğini belirterek bu vb. olayların engellenmesini ve suçluların cezalandırılmasını istemiştir (BOA. HR. SYS. 2877/25).

Yine 8 Temmuz 1919'da 15. Kolordu Erkan-ı Harbiye Birinci Şubesi, Harbiye Nezaretine gönderdiği raporda Kağızman'da kadın ve çocuk 60 Müslüman, Ermeniler tarafından katledildiği bildirilmiştir. Buna dayalı olarak Kağızman ahalisinden bir kısmı göç etmek istemiştir. Bu göç esnasında Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışma çıkmış ve 6 Müslüman şehit olmuştur. Aynı raporda Aras nehrinin batısındaki Baykend karyesi Ermeniler tarafından yağma ve talan edilmişti (BOA. HR. SYS. 2877/24).

9 Temmuz 1919'da 15. Kolordu Komutanlığı, 3. Ordu Müfettişliğine gönderdiği raporda, Kağızman'daki Ermeni kumandanının, yakınındaki Zilan Aşireti Reisi Mahmut Bey'e yazdığı mektupta da Osmanlı sınırına tecavüz edeceklerinden ya aşiretinin teslim olmasını ya da Osmanlı sınırına harbe hazır olmasını istemiştir. Bu durum üzerine 12. Fırka kumandanı Mahmut Bey'in yardım isteğini kabul etmiştir. 12. Fırka Kumandanı Binbaşı Abdülmelik Bey'in verdiği malumatta Ermenilerin bu tehditlerine karşı Kağızman'ın Sarı ve Komik karyelerinin Müslüman halkı 30 Haziran'da, Ermeni yerleşimi olan Çeraklı (Çalaklı) karyesine saldırmışlardır. Bunun üzerine Ermeniler direnemeyerek Karakurt'a çekilmişlerdir. Aynı raporda Kağızman'daki Ermeniler Kars'tan aldıkları haberde Osmanlı toprağından bir kısım arazinin kendilerine verileceğini öğrenerek 30 Haziran 1919'da şenlik yapmışlardır (BOA. DH. KMS. 2877/26). Bu durum Ermenilerin bilinçli ve sistemli bir şekilde nüfus üstünlüğü kurmak için tedhişi yaptıklarını açıkça gösterir. Tedhişin sadece bir Ermeni karmaşasından öte toprak kazanımları ve bölgenin Ermenileştirilmesi için yapılmış faaliyetler olduğu görülmektedir.

Kağızman'ın Çürük karyesinde 20 Temmuz 1919 tarihinde Ermeni cinayeti ve tedhişi, Erzurum Vali Vekili Hürşid tarafından dâhiliye nezaretine şu şekilde rapor edilmiştir: *"Ermenilerin Elviye-i Selase'nin Kağızman cihetindeki Çürük karyesini basarak Müslümanların mallarını yağma ve ırzlarına tasallut etmekte olduklarının istihbar kılındığı ve mezkûr Kağızman tarafından devamlı surette işitilen top sedası da istihbarat-ı vakı'ayı teyit eylemekte olduğu Bayezid Jandarma Tabur Kumandanlığının işarına atfen Vilayet Jandarma Alay Kumandanlığından bildirilmekte arz-ı malumat olunur* (BOA. DH. KMS. 35-2/104-20)."

Düzenli Ermeni birliklerinin kullandıkları toplar, yöredeki tedhişi kapsamlı ve planlı bir şekilde yaptıklarının en önemli göstergesidir. Yöredeki Ermeni tedhişi Temmuz ortalarında kanlı bir cinayete dönüşmeye başlamıştır. Kağızman ahalisinin ileri gelenlerine yapılan insanlık dışı uygulamalar ve cinayetler yöre halkını korkuya sevk etmiştir. Ermenilerin bu günlerde Kağızman'ın ileri gelenlerinden Aslan Bey ve maiyetine uyguladıkları vahşi uygulama manidardır. Bu olay 15. Kolordu'ya 16 Temmuz 1919 tarih ve 106/2681 numaralı tezkire suretinde şu şekilde anlatılmıştır:

"1- Kağızman eşrafından Mustafa zade Arslan Bey ile zevcesi ve yine eşraftan İsmail zade Ahmed Efendi, Halatyan Nazan ve Şahinof familyasına mensup diğer bir Ermeni ile 5-7-(13)35 de Kağızman'dan Kars'a gitmekte iken yolda Ermeni karakol efradı tarafından Şahinof familyasına mensup Ermeni askerlerinin nereye gidiyorsun diye alıkonulmuş Arslan Bey ve zevcesiyle diğer iki arkadaşı yine bu karakol efradı tarafından takip edilerek Berata civarında burun ve kulakları kesildikten sonra pek feci surette katledilmişlerdir. Kağızman Ermeni Hükümeti Reisi bunların cenazesini Kağızman'a getirerek halka teşhir

etmiş ve bu halde korkan ahali bütün eşya ve erzaklarını terk ederek dağlara kaçmışlar. Bunların bıraktığı emval ve eşya Ermeniler tarafından yağma edilmiştir. Bu faciayı bizzat görenlerden hududumuz dâhiline geçenler ifade eylemişlerdir.

2- Ermeniler tarafından yapılan zulüm ve vahşet dolayısıyla Erivan, Kars ve Kağızman havalisi İslam ahalisinden binlerce halk her şeylerini terk ederek canlarını kurtarmak maksadıyla aç ve perişan bir halde bizim tarafa iltica etmektedir. Dünkü 15 Temmuz da kı'atı teftiş etmek üzere Horasan'a geldim böyle felaketzede muhacir kafilesinden birçoklarına yolda bizzat tesadüf ettim ve ma'ruz-ı vekayi'i bizzat dahi kendilerinden dinledim (BOA. DH. KMS. 53-3/15-23)."

Ermenilerin yapmış oldukları bu insanlık dışı uygulama Kağızman halkı arasında büyük bir korku ve umutsuzluğa neden olmuştur. Kağızman'ın ileri gelen ve maiyetli insanlarına bu uygulamanın yapılması ve halka teşhir edilmesi Ermenilerin amaçları dâhilinde ahalinin bir kısmının yöreyi terk etmesine neden olmuştur. Bu olayla Kağızman ahalisine verilen mesaj, halkın ileri gelen kişisine bu vahşet yapılırsa kim bilir sivil ve yalnız insanlara neler yapılacağı anlamında değerlendirilmelidir. Neticede bu vahşet, amaçlanan şekilde sonuç vermiş ve halkın bir kısmı Kağızman'ı terk etmek zorunda kalmıştır.

Bahsi geçen bu vahşi ve insanlık dışı olay Arslan Bey ve maiyetiyle sınırlı kalmamıştır. Kağızmanlı kadının oğlu Aziz Efendi ve arkadaşı Kars'a giderken aynı vahşete uğramışlardır. Bu olayda 15. Kolorduya 17 Temmuz 1919 ve 2680/105 numaralı tezkere ile şu şekilde aktarılmaktadır:

"...Kağızmanlı kadının oğlu Aziz Efendi yanında diğer bir arkadaşı ve ailesi ile Kars cihetine giderken Tahtis köyü ile Ağadaveleler arasında Ermeniler bunların ellerini kesip yanlarından vücutlarını delerek açtıkları ceplere burunlarını, kulaklarını ve dudaklarını kesip göğüslerinde derilerini soyarak ceplere doldurmuşlar, gözlerini oyup çıkarmışlar, bu suretle feci bir surette öldürmüşlerdir. İki kadını da şeni' mu'ameleler icrasından sonra katletmişlerdir (BOA. DH. KMS. 53-3/15-22)."

Kağızmanlı Aziz Efendi ve arkadaşına yapılan bu insanlık dışı uygulamada da Kağızman ahalisine teşhir edilmiştir. Yine aynı dönemde Kağızmanlı altı kişi Ermeni askerlerinin suallerine cevap vermedikleri gerekçesiyle, Ermeni komutanının emri üzerine ateş açılmıştır. Açılan ateş sonunda bu altı masum genç hayatlarını kaybetmiştir (BOA. DH. KMS. 53-3/15-44).

Ermeni tedhişinin iyice artması ve insanlık dışı uygulamaları neticesinde Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nde dâhiliye nazırlığı yapmış olan ve Kağızman'ın ileri gelenlerinden Ali Rıza (Ataman) Bey 24 Temmuz 1919'da yöredeki ve Elviye-i Selase'deki Müslüman ahaliye Ermeniler tarafından yapılan mezalimin sona erdirilmesi için İstanbul'daki Amerika Sefiri ve İstikbal Gazetesi'ne bir feryadname göndermiştir. Feryadnamede; Dünya'da adalet ve eşitlik temsilcisi olduğunu ilan eden İngiliz devletinin kendilerinin kurduğu şûra hükûmetini ortadan kaldırırken can, mal ve namuslarını emniyet altına alacaklarını vadetmelerine rağmen şûranın egemenlik haklarını Ermeni hükûmetine devrettiklerini, bu durumun sadece kuru söz vermekle kalarak varlıklarının ve bağımsızlıklarının yok edildiğini, Ermenilerin özellikle İngilizler çekildikten sonra benzeri hiç olmamış cinayet ve zulümleri artırdığını, kendilerinin ise Ermeni silahlarının gölgesinde yağma ve talan edilen mallarını görmeyerek sadece namuslarını kurtarmak için mücadele ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca Ermenilerin; Arslan Bey ve eşi ile Kağızman eşrafından Ahmet Bey'in iki hizmetçisiyle beraber beş kişiyi feci bir şekilde şehit ettiklerini, Küçük Yusuf Ömer Ağazade Osman'ın türlü işkencelerden sonra yedi bin lirasını gasp edilerek şehit edildiğini, böylelikle de Müslümanların ileri gelenlerinin ya şehit ya da hapishane köşelerinde engizisyon mezalimini aratmayacak şekilde onlara sıkıntı verdiklerini,

aslında bunun İslam'ı yok etmek için takip edilen bir siyaset olduğunu ve bu amaçla da kendilerine çeşitli yollarla zulümler yaptıklarını duyurmuştur. Ali Rıza Bey, bütün bu haksızlıkların sona ermesi için de Amerikan hükûmetinden kendilerine yardım edilmesini talep etmiştir (BOA. HR. SYS. 2877/55).

Elviye-i Selase'deki bu Ermeni mezalimi üzerine Kazım Karabekir Paşa, Temmuz 1919'da Zivin'de bulunan Yarbay Rawlinson'a gönderdiği bir yazıda Ermenilerin, Kars ve çevresinde (Sarıkamış, Oltu, Kağızman, Karakurt vs.) yaptıkları mezalimi görmek için Sarıkamış'a gitmesini istemiştir. Çünkü Kazım Karabekir Paşa, bu Ermeni tecavüzlerinin İngilizlerin emri ile olduğundan emindi (Dayı 1997: 153).

Bu olaylar üzerine Kazım Karabekir Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 19 Temmuz 1919 günü Ermenilerin yaptıkları mezalimleri İngiliz mümessili Rawlinson'un da doğruladığını; 19 Temmuz günü şifrede de Ermenilerin Nahcivan, Kars ve Kağızman havalisinde, halka karşı yaptıkları mezalimin gittikçe arttığını bildirmiştir (Dayı 1997: 154).

Kazım Karabekir Paşa, 25 Temmuz 1919'da kolordularına gönderdiği yazısında ise Rawlinson'un kendisine gelen raporlardan Kars, Kağızman ve Nahcivan'da Ermenilerin mezalim yaptıklarını doğruladığını, bunu İngiliz yetkililerine duyurduğunu; olaylar hakkında inceleme yapmak üzere birkaç gün sonra bölgeye gidileceğini, gerekirse bölgede asayişini temin etmek için Osmanlı kıtasının sevkini isteyeceğini belirtmiştir. Ayrıca Avcı Alayı'nın dâhil olduğu fırkanın böyle bir hareket ihtimali için hazır olmasını da istemiştir (Dayı 1997: 155).

Bölgeye giderek incelemeler yapan Rawlinson'un İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı'na gönderdiği telgrafında, Ermenilerin Oltu'dan Bayezid hududuna kadar katliam yaptıklarını itiraf ederek; *İnsanların yararına, Ermenilerin Müslüman nüfus üzerine kendi başlarına komuta etmelerinin serbestçe daorumalarına izin verilmesi, zira Ermeni askeri birliklerinin disiplinsiz ve kontrolsüz olduğundan, bizim de vicdanen sorumlu olmamız gereken vahşetlerin meydana geldiğini* bildirmiştir (Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1995: 80).

Ermeniler yerinden yurdundan olan Türk ve Müslümanların peşini de bırakmamışlardır. Kaçıp yerleşmeye çalıştıkları yerlerde de yakaladıklarını katletmişlerdir. Bu doğrultuda Erivan ve Iğdır civarından kaçan ve Rumlardan boşalan Kağızman'ın Oluklu ve Sarıkamış'ın Yeni Selim köylerine yerleşen Buriki (Burakanlı) aşiretine mensup Müslümanları acımasızca katletmişlerdir (Kırzioğlu 1958: 78).

Kars'ta, Sürmeli'de ve Kağızman'da² Ermeni çoğunluğunu sağlamak amacıyla, Ermeni birliklerinin komutanları, Türk ahalisini yok etmek veya göç etmeye zorlamak siyasetini güttüler. Diğer taraftan Ermeni hükûmeti de Ağrı ve Karakurt ahalisini yok etmek için kasıtlı olarak askeri birlikler gönderdiler (Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1995: 79).

Ermeniler, yörede tedhiş hareketlerini Ağustos 1919'da bütün acımasızlığı ile sürdürmüştür. 15. Kolorduya bağlı sınır birliklerinden gelen raporlara göre Ermeniler, Ermeni Taşnak Cemiyeti, Ermeni hükûmeti ve düzenli Ermeni birlikleri aracılığıyla Elviye-i Selase'de bir tek Müslüman bırakılmamasına karar vermişler ve ayrıca gizli ve açık uygulamalarıyla Müslümanları katlederek yok etme politikası için de her türlü mezalimden kaçınmamışlardır. Kars, Sarıkamış, Iğdır tarafları ile Revan ve Aras muntıkalarında Müslümanlara yapılan mezalimin son dereceye ulaştığı bu günlerde 11 Ağustos'ta toplanan Kağızman ahalisi 18 Ağustos'ta toplanarak katledilmeye başlanmıştır. Ahaliyi bilinçli bir program dâhilinde yok etmeye kararlı olana Ermeniler, Müslüman köylülerin zahirelerini gasp edilmesi, tarlalarındaki ürünlerinin hasadını yapmalarının engellenmesi, top ve makineli tüfeklerle taarruz edilmesi, 19

² Bu dönemde Kağızman merkezinde 2100 köylerde 28918 Müslüman nüfusa karşın Ermeni nüfusu; Kağızman merkezde 7634, köylerinde ise 22023'tür (Kırzioğlu 1958: 73).

Ağustos 1919 günü hudut köyleri üzerinde tayyare uçurulması gibi faaliyetler yürütmüşlerdir. Ermenilerin benzeri bu fiili haksızlıklarının yanında ahaliye camilerde ezan okuyanların taşlanıp küfür edilmesi, kadınlara çeşitli küfürlerle birlikte namuslarına tecavüz edilmesi, topladıkları Müslüman kadınlarını askerleri ile birlikte üryan bir halde gezdirilmesi gibi mezalimler uyguladıkları sınır birlikleri tarafından bildirilmiştir. Ancak Ermenilerin buna benzer insanlık dışı ve onur kırıcı faaliyetleri karşısında hudut haricindeki Müslümanlar arasında umumi bir galeyana neden olmuştur. Böylesine haksızlıklara karşı koymak için aralarında Ermenilerin tedhiş politikası gereği yöreden hicret edip geri gelen, hicret etmeyi düşünen ve yörede varlığını sürdürme gayreti içerisindeki Müslümanlar, düşüncelerinde değişikliğe giderek hayat ve namuslarına yapılan mezalimlere karşı mertçe ölmeyi tercihle birlikte Ermenilere karşı mücadele düşüncesinde birleşmişlerdir (BOA. HR. KMS. 49-2/50; BOA. HR. SYS. 2602/223-230).

21 Ağustos 1919'da 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'e Dokuzuncu Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü tarafından gönderilen raporda, 18 Ağustos'ta Kağızman Kürtlerinin Kağızman'daki Ermenilere saldırımları nedeniyle Ermenilerin Müslüman ahaliyi camilere doldurarak katletmeye başladıkları bildirilmiştir. Ayrıca raporda katliamdan kurtulabilen çoğunluğunu aç ve çıplak kadınların oluşturduğu iki yüz kadar kişinin Çukurçam ve Kükürtlü dağlarındaki Müslüman milis kuvvetlerine iltica ettiği, eğer Ermenilerin Müslüman ahaliye yönelik katliamları durdurulmazsa ne Elviye-i Selase'de ne de Aras mıntıkasında tek bir Müslüman kalmayacağı endişesiyle acilen tedbir alınması istenmiştir (BOA. HR. SYS. 2877/73).

21 Ağustos tarihli 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri'nin 15. Kolordu Kumandanlığına göndermiş olduğu rapor, aynı olayları teyit etmektedir. Ayrıca raporda Ermenilerin mezalim yapacakları mıntıkadaki Hıristiyanları bir bahane ile o bölgeden geri çektikleri ve bu şekilde Kağızman, Iğdır ve Kulp civarında pek çok köye aniden toplanarak ve makineli tüfeklerle saldırarak katliam ve yağma yaptıkları bildirilmiştir (BOA. HR. SYS. 2877/75-79).

27 Ağustos 1919 tarihlerinde Sarıkamış ve Kağızman'da şiddetli top sesleri duyuldu (BOA. HR. SYS. 2877/78). Bu durum Kağızman ve civarındaki Ermeni savaşının şiddeti ve halkın içinde bulunduğu duruma dair izler sunmaktadır. 31 Ağustos 1919 tarihinde Kağızman eşrafı Ermeniler tarafından toplanarak meçhul bir bölgeye götürülmüştür. Burada her türlü insanlık dışı uygulamaya maruz kalan insanların arasındaki Mehmet Bey feci şekilde işkence görmek suretiyle Kars yakınlarındaki Küçük Zaim köyüne götürülüp katledilmiştir (BOA. HR. SYS. 2877/79).

Bölgede olayların seyri böyle gelişirken, yörenin işgalinden sorumlu olan İngilizler, Kars'tan sonra Nahcivan, Şerur-Dereleyez, Sürmeli (Iğdır) mıntıkları ile Erivan'ın Türk nüfusunun çoğunlukta olduğu köyler ve kasabaların yönetimini de Ermenilere vermişlerdir. Bu durum adeta bölgedeki Ermeni tedhiş ve mezalimini teşvik anlamına gelmiştir. Bu gelişme karşısında Azerbaycan Cumhuriyeti, İngilizlerin bu keyfi uygulamasını protesto etti. Diğer yandan İngilizlerin tutumundan cesaret alan Ermeni hükümeti, bölgenin büyük devletler tarafından kendi hâkimiyetine verildiği propagandasını yaparak Türk ve Müslümanların boyun eğmelerini veya bölgeyi terk etmelerini istedi (Karabekir 2000: 133).

Ermeni tecavüzlerinin hat safhaya ulaşması yöredeki Müslümanların savunma için örgütlenmeye sevk etmiş ve Türk ahali başlangıçta hoşgörüsüyle baktığı İngilizlere olan kızgınlığını da açığa vurmaya başlamıştır. Aslında İngiliz temsilcileri Türk ahali ile aralarının açılmasına sebep olan Ermeni saldırılarının yarattığı rahatsızlığın farkındaydılar. Hatta bunlardan birisi de İngiliz İtilaf Komiseri Rawlinson'dur. Nitekim 19 Kasım 1919'da bölgeden ABD Dışişleri Ofisine yazılan raporda; *"Ermenilerin kendilerini kutsal bir dava uğruna öldürtmek gibi bir tutkuları vardır ve bu tutkularını komşularıyla kavga ederek en iyi tatmin yolu bulurlar. Bugün*

için onları kimse kılıçtan geçirmek istemiyor; ama yakın gelecekte başlarına iş açmak üzere kışkırtmada bulunacaklarına güvenilebilir” denilmektedir. Amerika'nın İstanbul'daki Yüksek Komiseri Amiral Bristol'de; *Ermeni kıyımı konusunda verilen bilgilerin politik amaçlarla büyütüldüğünü ve gerçekleri yansıtmadığını* söylerken, Ermenistan mandası fikrine karşı olmasının sebebini de *Türkiye'yi yağma etmek isteyen İtilaf Devletlerinin bir planı olduğunu* kaydeder (Duru 1978: 60).

Yöredeki Ermeni tedhişinden canını, malını, namusunu kurtarmak isteyen Müslüman Türk ahali bahçesini, tarlasını ve evini bırakarak aç, perişan ve sefil bir halde kabileler halinde göç etmek zorunda kalmıştır (Kırzioğlu 1958: 78). Ermeni istekleri de bu doğrultuda idi. Çünkü ABD Devlet Başkanı Woodrow Wilson, I. Dünya Savaşı bitiminde yapılacak olan barış görüşmelerinde, savaşa taraf devletlerin uyması gereken 14 maddeden oluşan ve Wilson Prensipleri olarak bilinen ilkeler arasında yer alan, hangi millet nerede çoğunluk olan yerler kendilerine bırakılacak ve kendi kaderlerini tayin edeceklerdir (Cabbarlı 2002: 131). Barış görüşmelerinde ön planda tutulacağı kesin olan bu maddeye Ermenilerin, yöredeki mevcut Müslüman Türk çoğunluğunu her ne suretle olursa olsun yok etmek amacıyla oldukları anlaşılmaktadır. Ermenilerin, Türkler toparlanmadan mümkün olan en kısa sürede yörede çoğunluğu sağlamaya çalışıyorlardı. Bu durumu gerçekleştirmek amacıyla Ermeniler, Ali Rıza (Ataman) Bey'in verdiği bilgiye göre, bölgede birçok yerde olduğu gibi Kağızman'da da 45 köy tarafından yağmalanmıştır (McCarthy 1989: 243).

Ermeniler, yabancı devletlere, yörede çoğunlukta olduklarını göstermek ve yörenin kendi kontrollerinde olduğunu ispatlamak için seçim yapmışlardır. Erivan'da oluşturdukları meclise Türklerin de temsilci gönderdiği bahanesini kullanarak, Türklerin kendi hâkimiyetlerini tanıdığını dış dünyaya göstermek istemişlerdir. Bu vesile ile Müslüman Türklerin meclise temsilci göndermelerini, kendilerinin insan haklarına saygı gösterdiklerini ispat etmeye çalışmışlardır (Turan 1999: 40). Ancak Müslüman Türkler büyük oranda bu seçimlere katılmamışlardır. Yöreden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Müslüman Türklerin verdikleri bilgilerden anlaşıldığına göre, Ermeniler seçimlere katılmayan ve kendilerini desteklemeyen Müslüman Türk köylerinde katliama başlamışlar ve etnik temizlik yapmışlardır. Ermenilerin kendilerine vatan olarak seçtikleri bölgede tek etnik grup olmak istemişlerdir. Bu muntkalarda Müslüman Türk kalmayınca kadar tamamen Aras Nehri'ne dökmeye karar vermişlerdir. Bunu için üçüncü Ermeni Alayının görevlendirildiği bilgileri alınmıştır. Bu alayın katliam yapmasını önlemek hiç olmazsa hayatta kalanların kurtarılması için yöredeki Müslüman Türkler, Osmanlı Devleti'nden, kendilerine yeniden yardım edilmesini istemişlerdir (Kırzioğlu 1958: 79).

Yörede bizzat bulunan ve Ermeni mezalimini yaşayan Türkiye Büyük Millet Meclisi eski başkanlarından, Van eski milletvekili Kınyas Kartal "Erivan'dan Van'a Hatıralarım" adlı eserinde İğdir, Erivan ve Nahcivan civarında Ermeni mezalimini şöyle anlatmaktadır;

"Eskiden yaşadığım yerlerde Ermeniler de şüphe yok ki vardı. Bunların arasında iyi komşuluk kurduğumuz, iyilik yapıp iyilik gördüğümüz Ermenilerde vardı. Birçok Ermeni dostum olmuştur. Ancak sonradan anladık ki, Ermenilerin bir kısmı içinden pazarlıklı imiş. Bazı Ermeniler sinsi bir faaliyetin içinde imişler. Ortalığın karışmasını, ellerine fırsat geçmesini bekleyen Ermenilerde vardı. Yakın dostumuz olduğunu sandığımız Ermenilerden bize çok çabuk cephe alıp, bizi yok etmek isteyenler çıktı. Rahmetli babam Bedir bir Ermeni haininin kurşunu ile şehit oldu. Bu, Ermenilerin ailemize ve aşiretimize verdikleri ilk acı değildi. Son acı da olmadı. Bundan sonra Ermenilerle olan kanlı mücadelemiz devam edip gitti. Onlar bizi o bölgeden söküp atmak istiyorlardı. Kendi bölgelerinde Müslüman istemiyorlardı. Müslümanların olmadığı bir Ermeni yurdu düşünüy

gerçekleştirmek için uğraşıyorlardı. Tek tek işledikleri cinayetlerle bizi yerlerimizden söküp atamadılar. Sonradan köyleri basmaya, evleri ve ekinleri yakmaya başladılar. Böylece bizimle onlar arasında bir ölüm kalım savaşı başladı ve sürdü...(Kartal 1987: 10)''

Görüldüğü üzere Ermeniler yöredeki Müslümanlara yönelik tecavüz ve katliamları zaman zaman büyük boyutlara ulaşmışlardır. Özellikle 1919 yılının yaz aylarında Kağızman ve civarındaki köy ve kasabalarda Ermeniler; Müslümanlara yönelik büyük bir zulüm ve katliam uygulamışlar, Müslüman köylerine top ve makineli tüfeklerle saldırarak halkı katletmişler, halkın eşya ve mallarını yağmalamışlar, nüfus olarak yeterli çoğunluğa ulaşmak içinde ahaliyi yıldırma politikalarıyla bölgede kendi lehine etnik-dini bir temizliğe girişmişler ve bunun içinde her türlü faaliyeti yapmışlardır.

1920 Yılında Kağızman ve Civarında Ermeni Tedhişi

13 Nisan 1919'da İngilizlerin hile ve aldatmacaları sonucu Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin parlamento binası basılıp bir kısım üyelerinin de yakalanıp Malta'ya sürgüne gönderilmesinden kısa bir süre sonra Ermeni Generali Osebyan askerleriyle birlikte Kars'a girmiş ve Taşnak Ermenilerinden General Korganof hükûmet makamına vali olarak görevlendirilmiştir. Bundan bir hafta sonra da Ermeni mezalimi başlamış ve 1920 yılına kadar da devam etmiştir. Ermeniler tedhiş faaliyetlerini 1920 yılında da sürdürmüşlerdir.

Ermeniler, Bolşevik tehdidine bile aldırmadan öncelikli olarak Müslümanları katletmeyi kendilerine hedef olarak seçmişlerdir. 1920 yılında Bolşevikler, Ermenistan sınırına dayanmışlardır. Bu durum Ermenileri, Müslümanlara saldırmaktan alıkoymamıştır. Neticede dayanma güçleri kalmayan bölge ahali tekrar Türk askeri yetkililerine müracaat ederek yardım istemiştir.

19 Mart 1920 tarihinde Kağızman'ın güneyinde kırk kişilik bir Ermeni çetesi geçen Müslüman ahaliyi şehit etmiştir. 11 Mart 1920'de Ermeni çeteleri Ağbaba, Zarduşat, Şüregel ve Çıldır kazalarına baskınlar düzenlemek suretiyle burada yaşayan Müslüman ahaliyi türlü işkenceler yaparak katletmiştir (Katliam Belgeleri 2001: 802). Ermeniler, bölgede sadece Zarduşat'ta kadın ve çocuklar olmak üzere iki bin kişiyi katletmişlerdir. Yirmi sekiz köyü dağıtmışlar ve topladıkları Müslüman kızlarının bir kısmını Gümrü'ye bir kısmını ise Kars'a getirerek Ermeni evlerine dağıtmışlardır. Ayrıca Ermeniler, Müslüman kadınların çamaşırlarını pazarda teşhir ederek sattırmıştır (BOA. HR. SYS. 2878/18-21). Mart 1920'de Kağızman civarında bulunan yirmi sekiz kişilik bir Ermeni kuvvetinin Müslümanlar tarafından imha edilmesi ve bu imha edilen kuvvetlerden ikisinin firar etmesi üzerine Ermeniler piyade, top, makineli tüfekten ibaret bir kuvveti Kağızman'a sevk etmişler, bu kuvvet o ahaliye bulunan bir karyeye (ismi tahkik edilememiş) baskın yapmış, ahaliğini kısmen katletmiş ve bu katliamdan kurtulan bir kısım ahali dağlara kaçmıştır (Katliam Belgeleri 2001: 784). 30 Mart'ta Kağızman'ın güneybatısında ve Aras Nehri'nin kuzeyindeki Şorlu karyesine gelen kırk kişilik bir Ermeni kuvveti gündüzleri Aras geçidinden gelen ve giden Müslüman yolcuları yakalayıp şehit etmiş, geceleri de muhtelif yollara pusu kurarak vahşet ve melanetlerini gerçekleştirmişlerdir (BOA. HR. SYS. 2878/27).

Kars hükûmetinin düşmesinden sonra mezalime uğrayan bazı köylerin temsilcileri, bölgede Ermenilerin yaptığı haksızlıkları 5 Mayıs 1920 tarihinde bir muhtıra ile gündeme getirmişlerdir. Bu metinde Kars, Kağızman, Sarıkamış ve Karakurt havalisinde Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptıkları zulümler, General Osebyan'ın emrindeki kuvvetlerin bütün bu olayların sorumlusu olduğu, Kars'ta kalan askerlerin işkence ile öldürüldükleri, şûra kurucularının şehirden sürüldükleri, eşyalarının yağmalandığı, zorla para ve mallarının Ermenilere devrettirildiğini,

birçok karyenin basılarak topa tutulduğu, bazı köylerde ahalinin akla hayale gelmeyecek zulümlerle katledildiği, damlara doldurularak yakıldığı, süngülerle katledilerek Aras Nehri'ne döküldükleri, binlerce hayvan, zahire ve değerli eşyanın gasp edildiği, 1918 yılından beri Kars ve çevresinde katledilen Müslümanların sayısının 25000'e ulaştığı ortaya konmuştur (BOA. HR. SYS. 2878/30).

Yörede sürüp giden Ermeni tedhişi neticesinde bölgeyi terk ederek muhacir olan Kağızman halkı gittikleri yerlerde de aynı muameleye maruz kalmışlardır. Bu amaçla Türkiye'ye iltica etmek maksadıyla Kasım 1920 sonlarında Oltu'ya gitmekte olan Kağızman eşrafından Bahri Bey ve maiyetindekiler kırk hane arabalarıyla Penek'in önünde şose üzerinde Ermeniler tarafından top ve makineli tüfeklerle ateş açılarak iki yüz kişi öldürülmüştür. Ermeniler sadece bu kişileri öldürmekle kalmamış, ellerinde bulunan üç bin davar ve sığırlarına da el koymuş ve bütün eşyalarını yağmalamıştır. Bu insanlık dışı eylemler Ermeni kuvvetlerinin Akay kumandanları Mazmanof ve Mirmanof emirleriyle çete kumandanları Oltulu Kör Artin'in oğlu Moradhan, Muşlu Pulos ve Aşpidros isimli Ermeni çeteciler tarafından gerçekleştirilmiştir (BOA. HR. HU. 2878/66).

Bu tedhiş ve mezalimi duyan Müslüman Türkler korumasız ve silahsız olduklarından büyük bir göç dalgası tekrar başlamış ve Osmanlı hududuna yığılmışlardır. Gelenler Osmanlı Devleti'nden kendilerine yardım edilmesini, yemeklik ve tohumluk buğday verilmesini istemişlerdir (Kızılkaya 2005: 90).

Bir Ermeni subayı, bölgeden kaçan Türkleri pusuya düşürüp nasıl öldürdüklerini ve öldürülürken Türklerin yaşadıkları korkulu anları şöyle nakletmiştir:

"Vadideki yolun bir noktasına yolu kapatan bir engel yerleştirilmişti. En öndeki araba grubu bu engele varınca durdu. Kayalar arasında saklanmış olan Taşnak silahşorları ve çapulcuları ateşe başladılar. Kadın ve çocuklar arabalarından atlayıp çığlıklar içerisinde birbirlerine karıştılar. Kaçıyor ve ümitsiz bir şekilde sığınacak yer arıyorlardı. Katliam tamamlanmıştı. Ateş açılışı ve Türklerin canhıraş çığlıklarını işiten kışladaki Ermeni askerleri olay yerine koştular ve ancak birkaç Türkü kurtarabilecek katilleri oradan uzaklaştırdılar. Aynı gün terk edilmiş olan Türk bölgesi de talan edilip yerle bir olacak şekilde tahrip ettiler (Hartill 1990: 111)."

Ermeniler yaptıkları mezalimle yetinmeyerek bir taraftan da Müslümanların arasına nifak sokma politikası uygulamaya koymuşlardır. Bu doğrultuda havalide göçer halde yaşayan Kürt aşiretleri Türklere karşı kışkırtacak bir mektubu (15 Mart 1920) göndermişlerdir. Bu mektubun içeriğinde; Ermenilerle Kürtlerin binlerce yıl boyunca toprak ve su kardeşi ile komşu olarak yaşadıklarını, birbirleriyle kirve olduklarını, Türkler dışarıdan gelerek aralarına nifak tohumu ektiklerini ve bu nedenle de aralarında günahsız kanların döküldüğü gibi ifadelerle Kürtlerin desteğini almaya çalışmışlardır. Diğer taraftan da Kürtlerin kendi yanlarında olmamaları durumunda onlarla da savaşılacağını ilan etmişlerdir (Karabekir 1994: 128).

Müslüman Türklere yönelik gittikçe artan Ermeni tedhiş ve katliamları, bu şekilde devam edecek olur ise kısa süre sonra Türk hudutlarının içine de sıçrayabilirdi. Ermenilerin bu doğrultuda amaçları olduğu bilinmekteydi. Ermeni fesatçılarının bu girişimi boşa çıkarmak ve mezalime uğrayan Müslümanlara, o an için fiili bir yardım olmasa bile manevi açıdan destek vererek, ümit beslemelerini sağlayacak ve kurtuluşun çok yakında olduğuna inandırmak bu dönemde esastır. Bunun için yöredeki Müslüman Türklere güç ve tahammül vermek amacıyla bazı girişimlerde bulunulmuştur. Bu doğrultuda Kazım Karabekir Paşa, Erivan'daki Ermeni Cumhuriyeti askeri komutanlığına gerek Müslümanlara yönelik haksızlıklara son verilmesini, gerekse Müslümanlar arasına nifak sokulmamasını isteyen ve aynı zamanda uyarı amacı da

taşıyan bir mektubu 21 Mart 1920'de göndermiştir (Karabekir 1994: 130).

Paşa bu mektubu ile Ermenilerin yaptıkları mezalimi durdurmasını istemiştir. Fakat bölgede Ermeni mezalimi, Türk ordusunun 1 Ekim 1920'de bölgeyi geri almasına kadar devam etmiştir. Türk ordusunun bölgeye gelişiyile Kağızman ve civarındaki Ermeni tedhişi de durdurulmuştur.

Kağızman'da Ermenilere Karşı Yerel Siyasi ve Askeri Teşkilatlanma

İngilizlerin Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti'ni yıkmasından sonra İngiliz desteği ile Kağızman'a gelen I. Ermeni Alayından bir taburla bir süvari bölüğü ve bir batarya Kağızman'a yönelerek burayı işgal etmiştir. Ermeniler Kağızman'a yerleştikten sonra diğer hâkim oldukları yerlerde yaptıkları gibi Türkleri imha ederek nüfusça çoğunluğu sağlamak için mezalim yapmaya başlamıştır (Dilek 2001: 126).

Kağızman ve civarındaki Ermeni tedhişine karşı askeri ve siyasi faaliyetlere önderlik yapan Kağızmanlı Ali Rıza (Ataman) Bey ve eski Sarıkamış Kaymakamı Bekir Sami Bey, Ermenilerin bölgede Türk halkına uyguladığı mezalimi engellemek amacıyla Kağızman ve çevresinde bir Millî Şûra Teşkilatı kurmaya karar vermişlerdir. Bu amaçla Ali Rıza Bey, Kazım Karabekir Paşa ve Fahrettin Erdoğan Bey ile bu konu hakkında mütalaa etmiş ve onlardan yardım sözü almıştır (Erdoğan 1998: 264).

Ali Rıza Bey ve Bekir Sami Bey ile birlikte Erzurum'dan ayrılarak kısa zaman da yakın köylerden 100 kişilik bir milis kuvveti kurmuşlardır. Bu kuvvetlerle Kağızman'a saldıran Ali Rıza Bey başarı sağlayamayarak, Ortakale'ye çekilmek zorunda kalmıştır (Erdoğan 1998: 264). Kağızman'a hâkim olamayan Ali Rıza Bey, Millî Şûra merkezini Ortakale olarak belirlemiştir. Zarabhane (Çayarası köyü), Komik (Yerlikıran köyü), Kazıkaya, Güllüce, Alakilise (Hoşgeldi), Alakilise (Yatıksirt) ve Balıklı köylerinde de şubelerini açmıştır (Eroğlu 1999: 28).

Oltu Şûra Hükûmeti³'nden aldığı maddi ve manevi yardımlar ile Kağızman'dan topladığı kuvvetlerle Ali Rıza Bey Ortakale, Karakurt ve Kağızman cephelerinde Ermenilerle mücadeleye başlamıştır. Ancak Ali Rıza Bey'in Ortakale'ye gidip Kağızman Millî Şûrası'nı yeniden canlandırmasından önce, Kadioğlu Arslan Bey, Ali Rıza Bey'in ağabeylisi Mehmet Bey'le birlikte İngilizlerin Kağızman'ı Ermenilere teslimine kadar Kağızman'daki faaliyetlerine devam ederek Milli kuvvetlerinin başında bulunmuşlardı. Kağızman'ın işgalinde Ermenilerin büyük çaptaki kuvvetleri karşısında müdahalede bulunamamışlarsa da Kağızman'da kalarak halkın daha fazla zarar görmesini engellemişlerdir. Daha sonra Kadioğlu Arslan Bey, Ermeniler tarafından şehit edilmiş, Mehmet Bey'de Kars'ta hapsedilmiştir (Dayı 1997: 214).

Ali Rıza Bey, kendisine bölgede milli teşkilatın kurulmasında yardımcı olan ve aynı zamanda Ortakale Şûra Reisi olan Hamamlı Bekir Bey ve kardeşi Mehmet Bey ile birlikte, Türk ordusu gelinceye kadar Ermenilere karşı mücadelesini sürdürmüştür (Dayı 1997: 214).

Ali Rıza Bey'in Kağızman çevresindeki köylerde kurduğu Millî Şûra teşkilatında yaptığı faaliyetler hakkındaki bir kısım bilgiyi Ermeniler tarafından İslam ahali arasına gönderdiği casusların Kars Valiliği'ne gönderdiği rapordan öğrenmekteyiz. 19 Eylül 1919 tarihli raporda Ermeni casus, Ali Rıza ve Bekir Bey'in Erzurum Türk Hükûmeti'ne gönderildiğini ve isyan çıkarmak üzere para yardımı aldıklarını, Ali Rıza Bey'in Alakilise ve Horasan bölgesindeki aşiretlerden asker topladığını bildirmiştir. Ayrıca rapora göre Ali Rıza Bey'in, Velibaba'da bulunan Türk ordusunun 12. Tümeni'ne ait topçu silah depolarından iki top ve iki mitralyöz ile

³ Kağızman Millî Şûrası'nın Kars Vilayetinde kurulan diğer Millî Şûraların merkezi durumda olan Oltu Şûra Hükûmeti ile zaman zaman temasları olmuştur. Oltu Şûra Hükûmeti, diğer Millî Şûraları ile yardımlaşmanın yanında onlardan kendi durumları hakkında da rapor almıştır. Fakat Oltu Şûra Hükûmeti ve diğer Millî Şûralar arasında tam bir birlik sağlanamamıştır (Dayı 1997: 2016).

bunları öğretmeleri için yeteri kadar tecrübeli Türk askeri istemiş, ayrıca daşûra askerlerine asker kıyafeti verildiğini belirtmiştir. Ermeni casus, bölgedeki Müslüman halkın Millî Şûra askerlerine yardım için 1/20 oranında vergi verdiğini, buna karşın Ağveren, Karakurt, Alaca ve Hovasor köylerinin Ermeni vergi memuruna para vermediğini ve Kağızman bölgesinin iyi silahlanmış 100 kadar Millî Şûra askerleriyle korunduğunu anlatmıştır (Eroğlu 1999: 24).

Ali Rıza Bey, Kağızman ve çevresindeki halka, İngiltere'de hükûmet değişikliği olduğunu, bu yüzden İngiltere'nin sadece Kafkaslarda değil, Mısır, Arabistan hatta Libya gibi birkaç sömürgesi üzerindeki haklarından da vazgeçmek zorunda olduğunu ve İngiltere'nin Elviye-i Selase bölgesinden de gitmek zorunda kalacağını söyleyerek halkı İngilizlerin desteklediği Ermenilere karşı mücadeleye teşvik etmiştir (Eroğlu 1999: 27).

7 Kasım 1919'da top ve makineli tüfeklerle donatılmış bir Ermeni kuvveti, sınır yakınında Hoşgeldi, Balıklı ve Ortakale köylerindeki Millî Şûra kuvvetlerine taarruzla kaçamayan halkı süngülerle şehit etmiştir. Aynı gün Karakilise ve Balıklı yolundan makineli tüfekte takviyeli 50 kadar Ermeni askerinin sınırına yaklaştığı görülmüş ve devriyelerinin ihtarına aldırılmayarak sınırı geçmek istemişlerse de açılan ateşle uzaklaştırılmışlardır. Ali Rıza Bey'in şûrasına taarruz eden Ermeni kuvvetlerinin, 4. Ermeni Alayından bir bölükle birkaç makineli tüfek ve üç toptan ibaret olduğu ve Sarıkamış'tan geldikleri yine Ermenilerden öğrenilmişti. Kağızman'a gelen küçük bir Ermeni kuvvetinin de buna katıldığı zannedilmekte idi. Çarpışmanın ikinci günü toplanan Millî Şûra Kuvvetleri, Ali Rıza Bey'in liderliğinde Ermenileri Başköy istikametinde püskürtmüşlerdir (Dilek 2001: 129).

Ali Rıza Bey ve bölgedeki diğer Şûra liderlerinin Ermenilere karşı yaptığı bağımsızlık mücadelesine Azerbaycan hükûmeti de yakın bir ilgi göstererek şûralara destek vermiştir. Nitekim Azerbaycan hükûmetinin gayr-i resmi olarak görevlendirdiği Nazaraliyef, Zengizor, Sürmeli, Kağızman, Çıldır, Akbaba ve Zarşat mıntıklarında, teşkilatlanmayı sağladıktan sonra, aynı maksatla; 1919 Aralık ayı başlarında Oltu'ya gelmiştir. Oltu'dan 15. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği 2 Aralık 1919 tarihli yazısıyla da Oltu'ya neden geldiğini ve Oltu'nun genel durumunu anlatarak, yapacağı bazı işler için, Kolordunun izin ve desteğini istemektiydi (Dayı 1997: 219).

Nazaraliyef, dağılan Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin teşkilatına ait Millî Şûra şubelerini yeniden düzenleyerek, maddi ve manevi yardımda bulunmak için Oltu'ya gitmişti. Yapacağı bu yardımlar içinde, Kazım Karabekir Paşa'dan izin istemiştir. Fakat Azerbaycan hükûmeti, uzaklıkları dolayısıyla Kağızman, Oltu ve Sürmeli Şûralarına silah ve mühimmat yardımının dışında, sadece para yardımı yapabilmıştır. Bunun dışındaki şubelere ise her türlü yardımı yapmıştı.

Nazaraliyef, 15. Kolordu Kumandanlığından Kağızman, Oltu ve Sürmeli Şûralarına karşılığı Azerbaycan hükûmeti tarafından ödenmek üzere, silah ve cephaneye gönderilmesini istemiştir. Ayrıca Azerbaycan hükûmetinin Kağızman, Oltu ve Sürmeli şubelerine reis olarak, bazı kişileri gönderdiğini belirterek, diğer şubelerde çalışmak için, maaşları hükûmeti tarafından ödenecek olan kumandan ve subayların gönderilmesine izin verilmesini, Ermenilerin yapacakları saldırılarda, Millî Şûra kuvvetlerine yardım etmeleri için Aşiret Alaylarına gereken emirlerin verilmesini ve iki taraf arasında gönderilecek mektup, evrak, haberleşme, telefon ve telgraflarının, Kağızman Millî Şûra Reisi Ali Rıza Bey vasıtası ile gönderilmesini istemiştir (Dayı 1997: 229).

9 Aralık 1919'da Kars Valiliği'ne Ermeni bir casus tarafından gönderilen bir raporda, Ali Rıza Bey'in eskiden olduğu gibi yaklaşık 100 askere sahip olduğu ve 12. Tümen'in silah depolarından yeteri kadar fişekle 4 mitralyöz aldığını belirtmiştir. Bunun üzerine Ermeniler, Ali

Rıza Bey'in bölgedeki gücünü azaltmak amacıyla Kürtleri kendi tarafına çekmek için halka yiyecek ve malzeme dağıtarak birtakım aldatmacalara başvurmuşlardır. Kendi taraflarına geçen Kürtleri koruyacaklarını hatta Kürtlerin müstakil bir devlet kurmalarına da yardımcı olacaklarını söyleyerek bölgedeki Müslüman halkın birliğini parçalamak istemişlerdir. Nitekim Ermenilere kanan Zileli Ağa, 6 köyünü Şamil Bey'in askerlerinden koruyabilmek amacıyla Ermenilere vermeyi teklif etmiştir. Ermeni casusunun Kars Valiliği'ne gönderdiği 9 Aralık 1919 tarihli raporda bölgedeki Kürtlerin Ermeni propagandası neticesinde Ali Rıza Bey'in Millî Şûra kuvvetlerine karşı harekete başladıklarını bildirmiştir. Bu durumu engellemek amacıyla Azerbaycan hükûmeti, Azerbaycan Türklerinden ve Aşiret Reisi Ali Mirza vasıtasıyla bazı aşiretleri uyarmıştır. Ali Mirza Bey, bütün Müslüman ahalinin birlik ve beraberlik içinde Millî Şûra Hükûmeti'ne bağlı kalmalarını telkin ederek bu hareketi desteklemiş ve ihanet edenlerin ayrıca Azerbaycan hükûmetince cezalandırılacağını bildirmiştir (Eroğlu 1999: 37).

Kağızman Millî Şûrası, 1919 yılının son aylarında, 200 piyade, 100 süvari ve iki makineli tüfek efradıyla, birkaç cephede Ermeniler ile çarpışmasını sürdürüyordu. Fakat Ermenilerin asker ve silah gücü karşısında, Kağızman Millî Şûrası zayıf bir durumdadır. Ermeniler bu üstünlükleriyle, 1919 yılında bölgede mezalime varan tedhiş yöntemlerini uygulamaya devam etmişlerdir (Dayı 1997: 216).

Öte yandan Kağızman'da Ermeni tedhişine karşı mücadele eden ve bu amaçla Ortakale Millî Şûra'nın kurucusu Ali Rıza Bey'in ailesine Ermeniler tarafından pek çok hukuk dışı uygulama yapılmıştır. Nitekim 9 Ağustos 1919 tarihinde Ali Rıza Bey'in ağabeyi Mehmet Bey Ermeni hükûmetine karşı birtakım faaliyetlerde bulunduğu ve Ali Rıza Bey'in akrabası olması gerekçesiyle tutuklanarak hapse atılmış ve Ermeni hükûmetinin kendi kanunlarına ekledikleri maddelere dayanarak Mehmet Bey'i suçlu yerine koymuş ve araştırma yapmıştır. Bu araştırmadan sonra da bütün mal varlığına el konulmuştur (Eroğlu 1999: 44).

Ayrıca Ali Rıza Bey'in büyük kardeşi Mehmet Bey'in evinde araştırma yapılmış, daha sonra listelenen bu eşyalar Ermeni hükûmetince haczedilmiştir. Eşyaların bir kısmı Kağızman askeri birliğince alıkonulmuş, bir kısmı ise geliri hazineye bağışlanmak üzere Kars'ta bu iş için özel olarak açılan açık arttırma pazarlarında satılmıştır. Ayrıca Mehmet Bey'in evinde yapılan arama tutanağında, aynı şehir vatandaşlarından iki Müslüman şahidinde bulunduğu belirtilerek belgenin inandırıcı olması istenmiştir. Listelenen eşyalardan da özellikle bulundurulması suç teşkil edebilecek ne varsa yazılmış, geri kalan ev eşyaları bu listeye dâhil edilmemiştir (Eroğlu 1999: 47).

Bu sıralarda Ali Rıza Bey, Eski Sarıkamış Kaymakamı Bekir Sıtkı Bey'i de yanına alarak Erzurum'dan Ortakale Köyü'ne gelmiş ve yeniden bir Millî Şûra oluşturarak Ermenilere karşı mücadeleye başlamıştır. Mehmet Bey kardeşi Ali Bey'e gizlice haber gönderip, kendisi için hiçbir fedakârlıkta bulunmamasını tavsiye etmiştir. Ali Rıza Bey'in Ermenilere karşı başarılı mücadeleleri üzerine, 1920 yazında Kağızman Ermenilerinden Doktor Armenok Asayof, Ali Rıza Bey'i bir yol bularak yakalatmak ümidiyle Mehmet Bey'i Kars Hapishanesi'nden çıkartarak Kağızman'daki evlerine götürüp göz hapsinde bulundurmıştır. Ali Rıza Bey arkadaşlarıyla, bir gece kendi evlerini basarak abisi Mehmet Bey'i Kağızman'dan kaçırmıştır (Kırzioğlu 1949: 1).

Ali Rıza Bey'in yaptığı başarılı mücadele üzerine Ermeniler, Ali Rıza Bey'in kardeşleri Murat, Ömer, Mehmet Beylere ait bütün menkul veya gayrimenkullere General Osebyan'ın emriyle el koymuştur. Hukuk dışı uygulamalarla da ele geçirilen bu mallar açık arttırmayla satılmış ve elde edilen geliri de hazinelerine aktarmışlardır. Mallarının çoğunun Ermeni Resmî Kurumlarınca talan edildiği, geri kalanlarında haraç mezat satıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan bu muameleleri hukuki gösterebilmek için de zorla getirilen Türkler şahit gösterilmiştir (Eroğlu

1999: 55).

Ermeniler, Türk Milleti'nin bağımsızlığı uğruna kendilerine karşı mücadele eden Ali Rıza Bey'i zor durumda bırakmak ve Kağızman'daki Türk halkını ezmek ve korkutmak için Kağızman'da oturan Ali Rıza Bey'in ailesinin bütün mallarına sözde kanuna dayanarak el koymuştur. Ermeniler Ali Rıza Bey'i baskı altına alınarak bu kişilerin sefalet içinde yaşaması amacıyla elinden geleni yapmıştır (Dilek 2001: 125). Bu baskılarla halkı teşkilatlandırmaya çalışan ve Ermeni zulmüne karşı kahramanca mücadele eden Ali Rıza Bey sindirilmeye çalışılmıştır. Ancak bütün bu baskılara karşı durarak yörenin Ermeni egemenliğine girmemesi için Türk ordusunun bölgeye geliş tarihi olan 1 Ekim 1920'ye kadar kararlılıkla mücadele etmiştir. Nitekim bu tarihten sonra Ali Rıza Bey, Kağızman'a Halk Şûrası Başkanı olarak atanmıştır.

12. Tümen Komutanlığı, 10 Ekim 1920 tarihinde Kağızman'da Halk Şûra Reisi Ali Rıza Bey'den son bir sene içerisinde Ermenilerin yakıp yıktıkları köylerin isimleri ve katledilen Türk halkının miktarını içeren bir rapor hazırlamasını istemiştir. Buna göre halkı öldürülen köylerin adı ve öldürülen insanların miktarı şöyledir: Kalebaşı 200, Gülesnap 180, Karapınar 20, Balıklı 70, Başköy 44, Armutlu 10, Setehan 18, Mecengirt 23, Darphane 45, Değirmendere 23, Saatviran 6, toplamı ise 639'dur. Aynı raporlarda Ermenilerin Kağızman'ı ele geçirdiklerinden bu ana kadar olan kayıp sayısı 774'tür. Ayrıca Kağızman'daki binaların yüzde kırk beşten fazlası Ermeniler tarafından yıkılmıştır. 76 köyde oturan Müslüman halkın, 11 köyün kayıplarından ayrı olarak, 2500'e yakın kaybı olmuştur. Halkın tahıl, ev bark, hayvan ve eşyadan hiçbir şey kurtarılamayarak tümü Ermenilerin talan ve yağmasına uğramıştır. Köyler, harabe halinde getirilmiş ve bu köylerin 10.000'e yakın sakininin de dağlarda yaşadığı belirtilmiştir (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi 1985: 254).

Sonuç

Kağızman ve çevresinde Müslüman ahaliye yönelik Ermeni çetelerinin katliam faaliyetleri 1918-1920 yılları arasında yoğunluk kazanmıştır. Özellikle Rusya'da Bolşevik İhtilali ile Rus ordusundaki çözüme neticesinde Ermeniler, Doğu Anadolu'da etkinlik alanlarını genişletmiş ve bölgenin demografik yapısını kendi lehlerine döndürmek için de tedhişi metot olarak seçmişlerdir.

1919 yılı Ermeni mezalimi, İngilizlerin Kars'ı işgal edip hükûmeti dağıtmalarından sonra başlamıştır. İngilizlerin yardımıyla Kars'ı, Sarıkamış'ı, Kağızman'ı ve Ardahan'ı işgal eden Ermeniler, bu tarihten itibaren mezalimlere başlamışlardır. Osmanlı ordusunun bu bölgeden ayrılmasından sonra, Ermeni ve Gürcülere karşı yöre halkını mahalli birlikler korumaya başladı. Ancak İngilizlerin Kars'ı resmen işgalinden sonra, mahalli halk önemli ölçüde Ermenilere karşı müdafaasız kaldı. Çünkü mahalli birliklerin gücü Ermenilere her yerde yetecek kadar fazla değildi. Zaten bundan sonra da Ermeniler, Müslüman halka yönelik türlü şekillerde zulüm ve tecavüzlere başladılar.

Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin dağıtılıp bölge yönetimini İngiltere'nin eline alması önemlidir. Çünkü bu tarihten itibaren yörede kanlı Ermeni tedhişi yoğunluk kazanmıştır. Nisan 1919'dan sonra İngiltere denetiminde Ermeni idarecilere bırakılan Kağızman ve çevresinde cinayetler artmıştır. 1919 Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında Kağızman'da Ermeni tedhişinin yoğun bir şekilde yaşandığını görmekteyiz. Toplu katliamlar şeklinde kendini gösteren bu cinayetler sonucu bölge halisinin peyderpey Kağızman'ı terk etmeye başladıkları bilinmektedir. Bu durum "tedhiş" kelimesinin anlamı doğrultusunda, Kağızman'daki Ermenilerin faaliyetlerini yörede sistemli ve bilinçli bir şekilde gerçekleştirdiklerinin bir

göstergesidir.

Bölgede yapılan Ermeni faaliyeti sadece toplu katliamlarla sınırlı kalmamış Müslüman dokusu ile önemli olan ahalinin dini ve kültürel hayatına müdahalelerle de kendini göstermiştir. Dini yaşamın bir parçası olan ezanın okunmasına müdahale edilmiştir. Bunun yanında ibadet hayatına da müdahale edilmiştir. Baskı sadece dini yaşamla sınırlı kalmamıştır. Halkın namus anlayışını tamamen aşağılarcasına faaliyetler yapılmıştır. Türk kültürünün sosyal yaşamdaki dinamiklerine karşı saldırılar gerçekleştirilmiştir. Bütün bu faaliyetler halkı sindirmek ve bölgeden göç ettirmek amacını taşımaktaydı.

Ermenilerin bu bilinçli ve sistemli hareketleri sadece sosyal, kültürel ve dini baskılarla kalmamıştır. Halka korku ve dehşet saçıp bu şekilde halkı bölgeyi terke zorlamak amacıyla korkunç cinayetler işlenmiştir. Bu cinayetlerden en önemlisi Arslan Bey ve mahiyetindekilere yapılandır. Arslan Bey'in eşine yapılabilecek en kötü muamele yapılmıştır. Bununla da yetinilmeyerek Arslan Beyin kulakları, burnu ve elleri kesilerek, bu kesilen yerleri de vücudunun çeşitli yerlerine cep yapılmak suretiyle hunharca katledilmiştir. Bu vahşet gerçekleştirildikten sonrada halka teşhir edilmiştir. Ermeni çetelerinin Arslan Bey'e yapılan muameleyi halka teşhir etmesinin nedeni bellidir. Çünkü Arslan Bey Ermenilere karşı yörede Türk millî teşkilatlanmasının Ali Rıza Bey'den sonra gelen ikinci kişisidir. Bunun yanında Türk ahalisinin ileri gelenlerindedir. Bu özellikleri ile bu cinayete Müslüman halka iletilmek istenen mesaj gayet açıktır. Şayet ahalinin ileri gelenlerine bu insanlık dışı muamele yapılabiliyorsa maiyetsiz ve savunmasız halka neler yapılabileceği gösterilmek istenmiştir. Bu da tedhişin kapsamlı ve planlı olarak gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Kağızman ve çevresinde başlayan Ermeni tedhiş hareketinin temel hedefi bölgede çoğunluk olan Müslüman Türkleri azınlık durumuna düşürmektir. Çünkü nüfus olarak çoğunlukta olduklarını ispat edebilirlerse bu yöreyi Ermenistan'ın bir parçası haline getirebilirlerdi. Ermeniler çoğunluğu sağlamak için ise tedhişi metot olarak seçmişlerdir. Baskın yaptıkları Türk köylerinde kadın, çocuk ve yaşlı demeden onlara her türlü işkenceyi uygulamışlardır. Küçük çocukları anne ve babalarının gözleri önünde boğazlamışlar, halkın mal varlıklarını yağmalamışlar ve evlerini kullanılamaz hale getirmişlerdir. Tarlalarda hasadı yapılamayan ürünleri kendileri yapmış veya imha etmişlerdir. Bu olayları duyan veya tanık olan halk ya korku ve dehşete kapılarak yöreyi terk etmeyi seçmiş ya da yerleşim alanlarında kalarak mücadele etmişlerdir. Ermenilerin bu suretle amaçlarına ulaşmayı planlamalarına karşın yöre halkı aynı zamanda sürekli olarak Ermenilerin tutum ve davranışlarından doğan şikâyetlerini ve gelişen olaylarla ilgili bilgileri askeri ve mülki yetkililere bildirmişlerdir. Bu bilgiler doğrultusunda Osmanlı hükûmeti ve askeri yetkilileri önlemler almıştır.

KAYNAKÇA**a. Arşiv Belgeleri****BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)**

- BOA. DH. KMS. 35-2/104-20.
 BOA. HR. KMS. 49-2/50.
 BOA. DH. KMS. 53/15-25.
 BOA. DH. KMS. 53-3/15-22.
 BOA. DH. KMS. 53-3/15-23.
 BOA. DH. KMS. 53-3/15-44.
 BOA. HR. SYS. 2602/223-230.
 BOA. HR. SYS.2877/2.
 BOA. HR. SYS. 2877/24.
 BOA. HR. SYS. 2877/25.
 BOA. DH. KMS. 2877/26.
 BOA. HR. SYS. 2878/30.
 BOA. HR. SYS. 2877/55.
 BOA. HR. SYS. 2877/73.
 BOA. HR. SYS. 2877/75-79.
 BOA. HR. SYS. 2877/78.
 BOA. HR. SYS. 2877/79.
 BOA. HR. SYS. 2878/18-21.
 BOA. HR. SYS. 2878/27.
 BOA. HR. SYS. 2878/30.
 BOA. HR. HU. 2878/66.

b. Telif ve Tetkik Eserler

- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, C.II (1995)**, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (Ekim 1985), Ermeni Belgeleri Özel Sayısı, 34/85: 249-254.
Belgelerle Ermeni Sorunu (1983),Ankara: ATESE Yayınları.
 BİNARK, İsmet (2001), **Ermeniler'in Türkler'e Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri**, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu.
 CABBARLI, Hatem (2002, Aralık),“Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 4: 122-146.
 DAYI, Esin (1997), **Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, Erzurum: Kültür-Eğitim Vakfı Yayınları.
 DEMİREL, Muammer, (1997),“Osmanlı Belgelerine Göre Iğdır ve Çevresinde Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliam”, *Iğdır 'Tarihi Gerçekler ve Ermeniler' Uluslararası Sempozyumu (24-27 Nisan 1995)*, Ankara: Iğdır Valiliği Kültür Yayınları:65-69.
 DURU, Orhan (1978), **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, İstanbul: Milliyet Yayınları.
 EKREM, Reşat (1934), **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülâsiyonlar (1300-1920)**, İstanbul: Türkiye Matbaası.
 ERDOĞAN, Fahrettin (1998),**Türk Elllerinde Hatıralarım**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1918), C I-II (2001), Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
 EROĞLU, Mecbure (1999), **Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivinden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 14.
 ETHEMOĞLU, Mehmet (1987), **Ermeni Terörünün Kısa Tarihi**, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Yayınları.
 GÜLLÜ, Ramazan Erhan (2015), **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
 HALAÇOĞLU, Yusuf (2002), “Ermeni Tehciri ve Gerçekler”, *Türkler*, C. 13, Ankara: Yeni Türkiye

- Yayımları: 482-502.
- HARTILL, Leonard Ramsden (1990), **Bir Ermeni'nin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922)**, (çev. Sipahi Çataltepe), İstanbul: Kastaş Yayınları.
- KARABEKİR, Kazım (2000), **1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi**, (hızl. Ömer Hakan Özalp), İstanbul: Emre Yayınları.
- KARABEKİR, Kazım (1994), **Kürt Meselesi**, (hızl. Faruk Özerengin), İstanbul: Emre Yayınları.
- KARTAL, Kınyas (1987), **Erivan'dan Van'a Hatıralarım**, Ankara: Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1958), **Kars ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Ankara: Kardeş Matbaası.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1953), **Kars Tarihi**, İstanbul: Işık Matbaası.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1949.01.15), "Kağızmanlı Mehmet Bey", *Kars*: 1.
- KURAT, Yuluğ Tekin (1968), **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- KÜÇÜK, Sait (2007), **Kağızman'da Yaşanan Rus Zulmü ve Ermeni Mezalimi**, Ankara: Omay Ofset.
- McCARTHY, Justin (1989), **Ölüm ve Sürgün**, (çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- ÖKE, Mim Kemal (1991), **Ermeni Sorunu (1914-1923)**, Ankara: TTK Basımevi.
- SARAY, Mehmet (2005), **Ermenistan ve Türk- Ermeni İlişkileri**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- TANSEL, Selahattin (1991), **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. II, İstanbul: MEB Yayınları.

c. Tezler

- DİLEK, Mehmet Sait (2001), **Ali Rıza Ataman Bey**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi AİİT Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KIZILKAYA, Oktay (2005), **Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluş'a Iğdır ve Civarında Ermeni Tedhişi (30Ekim 1918-14 Kasım 1920)**, Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TURAN, Refik (1999), **Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmalarında Iğdır ve Nahcivan**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).